

Ю. Лотман

МІСТО І ЧАС*

Бесіду з Юрієм Лотманом ведуть Міхаїл Лотман, Любава Морєва та Ігор Євлампієв

(Тарту, Естонія, 28 грудня 1992 рік)

Любава Морєва Юрію Михайловичу, у Ваших статтях розглянуто проблеми місто як ім'я, місто як простір. Я хочу запропонувати ще один сюжет – місто як час, і в цьому сюжеті розглянути час у контексті августинівської гіпотези як на єдність трьох складників: теперішнє минулого, теперішнє теперішнього, теперішнє майбутнього. Із названого я пропоную поглянути на „час Петербурґа". А також ще один сюжет, пов'язаний з часом – ті моделі міста, які згадуєте Ви: Петербурґ в реальному історичному часі, Петербурґ як нова Голландія, як задум входження в історичний час – це одна модель; друга модель – Петербурґ як вічне місто, тобто як місто, вміщене в сакральний час; третя модель – Петербурґ як ефемерний, неіснуючий простір, як місто поза межами часу. Як пов'язані ці три моделі в часі? Які переплетення цих моделей можна побачити у теперішньому майбутньому?

Юрій Лотман Я декілька років не був у Петербурзі і не дуже собі уявляю, як він перевтілився з часом… Розумієте, варто поставити собі запитання: чим побудоване місто відрізняється від креслень чи розкопок? – Тим, що це живий організм. Коли ми намагаємося зрозуміти його, ми складаємо у своїй свідомості якусь одну домінантну структуру – скажімо, Пушкінський Петербурґ, Петербурґ „Мідного вершника", Петербурґ Достоєвського або Петербурґ нашого часу. Ми беремо якусь зупинену часову точку. Але це, по суті, неадекватно реальності, тому що місто, навіть якщо і вибудуване за якимось суворо військовим та ніби застиглим, встановленим планом, як тільки воно стало реальністю – воно стало живим; а коли воно стало живим, то увесь час не дорівнює само собі: воно змінюється в залежності від того, з якого погляду ми дивимося на нього. Навіть у найпростішому значенні. Наприклад, ми зараз можемо подивитися на Петербурґ з літака, а Пушкін не міг дивитись на Петербурґ з літака, він міг лише уявити цю точку зору. Ми не можемо

---

* Перекладено з російської за виданням *Метафизика Петербурга: Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры. Санкт-Петербург, 1993. Вып. 1. С. 84–92.*

© Дмитро Боклах 2023

подивитися на Петербурґ, наприклад, як він виглядає з Парижа. Ця різноманітність точок зору дає різноманітність реальних потенцій того, що означає слово „Петербурґ”, що вміщує у собі образ Петербурґа. Через те, що він живий, він сам собі не дорівнює. Ми створюємо певну модель, яка сама собі дорівнює, і вона дуже зручна для стилізацій, дослідницьких конфігурацій. Проте в моделі не можна жити, не можна жити в кінофільмі, не можна жити в жодному з наших досліджень: вони не для цього створені. А жити можна лише в тому, що саме собі не є тотожним. Те, що весь час про себе говорить різними мовами. Адже Петербурґ, що дуже цікаво, був задуманий як військова столиця, згадаймо: *„Люблю, військова столице, твоєї твердині дим і грім…”*. А що таке військова столиця, військове поселення? Це план, який колись і кимось був спроєктований, а місто має бути точно таким же, як план, проте у такому місті не можна жити. Там не можна не лише жити, там і померти не можна, там не буде мешканців, там передусім будуть тільки солдати. Але якщо тільки солдати, то там протягом часу з’являться, вибачте мені, пані, там з’явиться побут, а побут загалом неоднозначний. Одна з особливостей побуту полягає в тому, що він не перекладається однією мовою, як не перекладається однією мовою жива істота. Можна модель живої істоти перекласти однією мовою, можна перекласти фільм про живе, все те, що рукотворне. А те, що нерукотворне, однією мовою не перекладається. Життя обов’язково має само себе не розуміти, само весь час має вступати в конфлікти із собою. Якщо з’являється поруч із Петербурґом Пушкіна Петербурґ Достоєвського – це означає, що місто – живе. Вже Петербурґ „Мідного вершника” не був єдиним, а отже, вже існувало якесь життя... У чому відмінність життя від ідеї? Ідея завжди одночасна і тому мертва. Уся історія людства полягає в тому, що ми намагаємося реалізувати найкращу ідею, а ідею, по суті, реалізувати не можна, вона – одночасна, натомість життя полічасове. І тому Петербурґ постійно займався тим, що сам із собою воював, сам себе переробляв, сам увесь час ніби переставав бути Петербурґом. Скільки можна навести текстів, у яких стверджувалося, що це вже не Петербурґ. Якщо вже перейшло за Невську заставу, то це вже не Петербурґ, це вже щось інше.

Ігор Євлампієв Але щось-таки вічне залишається?

Юрій Лотман Ясна річ, але в тому й справа, що для того, щоб залишитися, необхідно змінюватися. Той, хто не змінюється, той і не залишається. Наприклад, якщо ви не ознайомлені з античною культурою і приходите в Ермітаж, то статуя для вас лише статуя, це тільки місце, вона нічого вам не повідомить. А з іншого боку, коли ви обходите відому скульптуру петербурзького Вольтера, то ви бачите, як у нього змінюється обличчя... Чим нерухоміше – тим помітніші зміни. Це найглибша ілюзія думати, що рухоме змінюється, а кам’яне залишається фіксованим. Передусім кам’яне обличчя цього міста. Воно кам’яне, нерухоме, тому що прибите залізним цвяхом до географії, через це і стало динамічним. Місто як хвильовий камінь усе кидає в

культуру, але і від культури приймає. І, зрештою, місто проникає ззовні. Коли якийсь організм опиняється у якомусь середовищі, він, з одного боку, прагне уподібнити це середовище собі, налаштувати його під себе, а, з іншого боку, середовище прагне підпорядкувати його собі. Це створює складну динаміку взаємодій. Це проблема Петербурґа, а Петербурґ – це Росія... Між іншим, це особливо помітно в містах, які розташовано на воді. Загалом міста, як мені про це доводилося писати, поділяються на дві групи: міста, які розташовано на горі, на материковому ґрунті, і міста, які побудовано на березі або дельті річки. Це принципово різні міста. Ось Москва – це місто на семи пагорбах, це місто, яке завжди в центрі. Місто, яке лежить, як Москва, в центрі, тяжіє до замкнутості і до концентричності, а місто, яке на краю або за межею, егоцентричне, агресивне (і не тільки у військовому сенсі), воно виходить з себе, йому ще потрібно облаштувати простір, в якому воно стане центром. Саме тому Ленінград – Петербурґ, він зараз, так би мовити, „обрубаний”, тому що він повинен бути новим центром, інакше його сенс відсутній. Точно так само багато міст Балтики зараз (оскільки Балтика втратила своє історичне значення) повинні заново віднайти себе, той самий Кеніґсберґ... Уявіть собі, що з Венеції пішла вода і вона стоїть на глині...

Міхаїл Лотман Якщо мати на увазі Кеніґсберґ, то там не тільки „вода пішла”, там не така історична ситуація, він став совєтським Калінінградом.

Юрій Лотман Ручаюся, що ви всі доживете (я, напевно, ні) до того, як він знову стане Кеніґсберґом.

Ігор Євлампієв Припустимо, Калінінград знову стане Кеніґсберґом, але він, напевно, вже не зможе стати тим старим Кеніґсберґом. Те ж саме з Петербурґом – Петроградом – Ленінградом, адже теж багато що змінилося. Чи зможе він знову стати старим Петербурґом, яким він був ще на початку століття?

Юрій Лотман Старим стати не можна. Ніхто ніколи старим стати не зможе, навіть якщо дуже цього прагнути. Я, наприклад, дуже хочу бути 15-річним, але це неможливо. Я думаю, що ми навіть не усвідомлюємо тих великих змін, сучасниками яких ми є. Взагалі місто співвіднесене з кордоном – це кордон у кордоні. Можливо з часом нас чекає спрощення всіх відносин. Тоді поняття міста і поняття держави зміняться, і багато міст дещо змінять свій сенс зі зміною поняття кордонів, зі зміною поняття морських шляхів сполучення, зі зміщенням поняття „військова столиця”. Утім, передбачити це важко, це не справа історика. Історично склалося певне поняття культури, склалося поняття міста. Можливо ви доживете до корінних змін у значенні цих понять, і це буде незатишно; але в цьому світі, в якому ми живемо, є поняття міста як хоча б того, що відрізняється від не-міста, як поєднання сучасної культури і старого середовища... Щоправда, я ніколи не бачив цих жахливих

південноамериканських міст; хоча ні, був в одному – в Каракасі. Але це невелике місто, відносно невелике: місто заглибленням йде вниз, навколо гори як стіни, нагорі живуть жебраки і бандити, й туди не ходять взагалі, якщо туди і ходять, то тільки відважні іноземці з особливими захисними речами. А внизу прекрасне іспанське місто, яке складається з декількох старих міст, які повністю заросли новими будинками.

Міхаїл Лотман Але там, де гори, там завжди місто у „ямі”.

Ігор Євлампієв Але не завжди навколо міста кільце нетрів і розбійники. Напевно, структура міста якось пов’язана зі структурою культури.

Юрій Лотман Дійсно, це так і є.

Міхаїл Лотман Але ж міста на березі теж можуть бути дуже різними. Один тип – це Петербурґ, який „випльовує” простір із себе, інший тип – колоніальні міста, які будувалися на узбережжі, від них починалася експансія. Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро – це саме такі міста. А потім виникали міста у центрі, наприклад, Бразилія.

Юрій Лотман Загалом це специфічна наука, так би мовити, містознавство.

Міхаїл Лотман Є різні точки зору на місто, але є точка зору самого міста: у чому специфіка петербурзької точки зору на саму себе?

Юрій Лотман По-перше, це те, що він – не Європа, по-друге, те, що він і не Росія. Я б сказав, що він – майбутня Росія; це місто, яке повинно ангажувати майбутнє, воно повинно намітити, воно повинно показати ідеал. Хоча ідеал може бути різним, і він змінювався, він міг бути за Павлом зроблений, але він міг бути і зовсім іншим. Тому, між іншим, в Петербурзі завжди усувалося необхідне в простір якихось дрібних забудов, напівселянських будинків – те, що навколо міста. Це місто, яке стоїть прямо, раптом виникає. Я ще пам'ятаю, як здавалося, що майбутнє – це, за Чапеком, заводи; або ж дачі. Але в будь-якому випадку – це як би квінтесенція майбутнього дня. І, що дуже цікаво, цього, на мою думку, ніде в світі не було – існувала обмежена кількість інструкцій про те, якими повинні бути будинки, якими повинні бути фасади будинків. Виняткова частина петербурзької архітектури мала найвищою мірою затверджені фасади; точно так само регламентувалося і забарвлення міста.

Міхаїл Лотман З одного боку, нормативність, але, з іншого боку, в самосвідомість Петербурґа входить певна ірраціональність.

Юрій Лотман Не просто нормативність, він задуманий як зразок для всієї Росії.

Ігорь Євлампієв Ви сказали, що Петербурґ є ідеалом, але, напевно, ідеалом не в тому сенсі, як його розуміло Відродження, як гармонія, досконаліcть, а в класичному російському сенсі, як у Гоголя і Достоєвського: ідеал, який одночасно відлякує і жахає, в якому містяться внутрішні протиріччя.

Юрій Лотман Так, але кого це лякає? Достоєвського лякає, але згадаймо водночас: *„Люблю, військова столице, твоєї твердині дим і грім...”*

Ігор Євлампієв Але все ж є певна неоднозначність у його сприйнятті.

Юрій Лотман Ми трохи зіпсовані гуманізмом. Справа ось у чому: це не місто для того, щоб у ньому жити, це місто для представництва.

Міхаїл Лотман Місто затверджених фасадів, воно і схоже на фасад. Уважалося, що непристойно дивитися на нього зі „спини”, тому такий шум був викликаний „Фізіологією Петербурґа”. Ніхто не пише нариси „Фізіологія Москви”, тому що в Москві, природно, є закутки, усіляка погань, жебраки; а „Фізіологія Петербурґа” – це відкриття, як виявилось, що з одного боку фасади, а з іншого – місто як місто, навіть ще огидніше.

Юрій Лотман Цікаво, що не завжди правильно розрізняють. Стверджують, що Петербурґ – це європейське місто, але в Європі в той час не було таких міст! Не було міст, де будинки стояли один біля одного. Це північнонімецьке село, яке Петро сприйняв за місто. У Німеччині, особливо в північно-східних регіонах, є такі села: стоять кам'яні будинки, будинок до будинку, і вони утворюють кам'яні вулиці. Європейські міста в той час так не будувалися, будинки не притулялися один до одного, а стояли окремо. У той час панували культурні уявлення ренесансної епохи, а це дуже далеко від міста Достоєвського, де будинок на будинок, поверх на поверх, у підвалах казна-що. Це тільки частково потім з'явилося, вже набагато пізніше, починаючи з 30-х років XIX століття в Парижі. Ані в Лондоні, ні тим більше в італійських містах, ніде не будували будинки стіна до стіни. Європейські міста будувалися за таким принципом, але в інших умовах. Коли місто було оточене стіною і територія була дуже обмеженою, тоді будівлі тісно прилягали одна до одної, вулиці були криві, будинки мали кілька поверхів. Коли місто будувалося як оборонний пункт.

Любава Морєва В одній зі своїх робіт, Юрію Михайловичу, Ви пишете, що символи передували самому місту. Про які символи, що передували створенню Петербурґа, Ви могли б розповісти, і які символи, на Вашу думку, зберегли досі своє значення для Петербурґа?

Юрій Лотман Перший символ, що це європейське місто. Причому, розумієте, це абсолютно різні речі – європейське місто і петербурзьке уявлення про європейське місто. Це абсолютно різні речі, Росія не Європа. Далі другий

символ, що це Венеція. Адже довгий час Петро вагався, не відмовлявся від ідеї організувати загальноєвропейський похід на Туреччину, йому уявлялося, що нове місто буде схоже на Венецію. Тільки конфлікт з Європою змусив вибрати загалом досить незручний вихід через Балтику, дуже незручний вихід, зручніше було б через Чорне море. Але сам принцип залишився – місто, яке є одночасно морською фортецею... Крім того, тут є ще одна особлива деталь. Петро цілком не розумів, що місто – це економічне поняття. Місто для нього було військовим поселенням, він вважав: місто – це те, що можна брати штурмом, або ж те, що можна заснувати і цим закріпити територію. Тому пушкінська формула *„Люблю тебе, військова столице...”* дуже точна. Петербурґ абсолютно проти волі обріс економікою, тому що навіть найпростішу техніку все одно треба якось налагоджувати, і дьоготь гнати, і все інше, не везти ж усе з Москви. Але загалом це мало бути щось подібне до римського табору, який організований і укріплений дуже раціонально і нічого крім військового там немає. І Петербурґ був побудований саме так, і довгий час в Петербурзі існувала проблема – не вистачало жінок. Поки не почав з'їжджатися двір і не привіз своїх селянок, поки і не почали навколо міста будуватися населені пункти. Але все одно довгий час одружуватися їздили до Москви, тому що в Петербурзі жінок не вистачало, адже в казармі їм не можна було перебувати.

Ігорь Євлампієв Це те, про що ми говорили на початку: місто було створено як кам'яний ідол, який поступово став живим.

Юрій Лотман Так, він пробуджувався.

Любава Морєва А все ж, Юрію Михайловичу, чим можна пояснити сталий апокаліптичний мотив у саморефлексії Петербурґа, який пророкує далеко не метафоричну тотальну „смертоносність” цього міста?

Юрій Лотман Я думаю, що ми занадто любимо повторювати старі мотиви. Але насправді нічого не повторюється. Я думаю, що ніхто з тих, хто пережив ленінградську блокаду, не скаже вам про „смертоносність” міста, яке було завалене трупами. Загалом в історії немає мертвого, не буває. Ви візьмете якусь книгу і скажете: „Це не актуально, їй вже 150 років, жоден школяр це зараз не читає”. Але хто б міг сказати, що „Бідна Ліза” Карамзіна стане бестселером, буде поставлена в декількох театрах? Це одна з особливостей історії: вона непередбачувана. Ми всі дуже любимо передбачати, отримуємо в цьому велике задоволення. Напевно, така потреба закладена в нас. Але, на щастя, наші передбачення майже ніколи не здійснюються, інакше була б жахлива нудьга, а не життя.

Любава Морєва Але все-таки чи є якісь підстави для такого роду „повторень” від часу заснування Петербурґа до наших днів?

Юрій Лотман Розумієте ж, у чому справа. Всі повторення відрізняються однією особливістю, що вони не повторюються. Як сказав свого часу Короленко: *„У Петербурзі щороку трапляється щось таке, чого не пам'ятають старожили”.* Так ось повторюваність – це наш спосіб мислення. Ми можемо сказати: „Усе повторюється. Кожен хлопчик стає бешкетником, потім прагне стати космонавтом або ще кимось, потім те і ще інше, і закінчується чимось”. Так можна описати, але це тому, що ми обрали таку мову. Якщо ж ми візьмемо іншу мову, то отримаємо, що жоден хлопчик не повторює іншого, якщо хоча б один хлопчик повторював іншого, то він був би абсолютно зайвим, він був би непотрібним... Знаєте, я не переконаний, що та мавпа, яку ми з вами уявляємо, дуже вдалий зоологічний зразок. Вона має дуже багато недоліків, але у неї є один плюс – вона дуже варіативна, це частково вже від культури, а не тільки від природи. І це створює надзвичайну виживаність, якусь надзвичайну колективну талановитість. І тому передбачати що-небудь я завжди дуже побоююся.

Любава Морєва Але тут мова йде не про передбачення, а про спробу зрозуміти, які витоки цього повторюваного мотиву есхатологічності, апокаліптичності міста.

Юрій Лотман Витоки – у нашій свідомості, а не в місті... але і в місті... Візьміть історію. Скільки разів чекали реального кінця світу, скільки разів на Русі не сіяли хліб, тому що чекали кінця світу. Безперечно, це в середні віки було і в Італії, особливо після лихоліття чуми, але в таких масштабах... Це специфіка російської історії. Про це неможливо в кількох словах сказати: вона дуже стійка і дуже динамічна, вона нібито весь час однакова і зовсім не однакова. Це все та ж можливість бути собою, не будучи собою... Легко можна показати, що періоди певних царств ніби повторюються і в той же час не повторюються... Можливо це і задумано, щоб на землі було таке непередбачуване і разом з тим творче начало. Імовірно це так. І при цьому вона дуже хоче бути західною або східною іноді, і при цьому вона весь час описується із заходу. Це весь час призводить до неадекватного опису. І було б цікаво спробувати зрозуміти, що ж під цими розшифровками можна виокремити єдине. Дуже цікаво. Зараз, я думаю, ми будемо присутні при дуже цікавому процесі – об'єднанні Росії. Знаєте, як у Гоголя сувій, який зростався, – він буде зростатися, зараз його розріжуть, буде окремо Україна і щось ще. Але поступово сувій буде зростатися, навіть не зрозуміло, чому він буде зростатися, економічно це вже не обов'язково. Проте ось я помру, а ви скажете: „А він все збрехав!” або скажете: „Ні, щось таке є!” Я думаю, що буде зростатися. І відновиться приблизно в старих кордонах. Звичайно ж виключаючи Польщу. Польща ніколи не була Росією, це зовсім інше. А ось Кавказ – дуже може бути, на якихось особливих правах, на окремих умовах…

Ігор Євлампієв І все це, напевно, створить нову за якістю культуру.

Юрій Лотман Думаю, так. Знаєте, у кого це? Як до священика (це в якомусь західному тексті) приходять вінчатися наречена, наречений. Наречена якась кривобока, наречений з одним оком. Він каже: „Діти мої, кохайте одне одного, бо інакше який чорт вас покохає...” Скажімо, Естонія хоче бути Європою, але вона ж не витримає цього, вона не витримає Європи. Тут і географія інша, і зовсім інша культура виробництва. Ми ж не витримаємо конкуренції. Все ж я думаю, після відцентрового, неможливо сказати в яких межах, але почнеться доцентровий рух. Ось так, ми вже перейшли в русло ворожінь.

Любава Морєва Але це ж природний процес – перехід у непередбачуваний простір, як життєвий простір.

Юрій Лотман Так, це захоплююче, але це спокуса, тим більше для історика.

Любава Морєва І все-таки Петербурґ залишається таємницею. Всі його символи виявилися нереалізованими, та вони й не могли реалізуватися: він не став європейським містом, він не став Венецією, не став другим Римом – він став власною таємницею.

Юрій Лотман Але назвіть мені річ, яка не є таємницею. Хоча б одну річ!